

VÁLSÁG ÉS VÁLSÁGVITÁK

A jelenlegi globális válságot illetően olyan kérdések válaszolandók meg, hogy egyáltalán minek a válságáról van szó, és miért tekinthetjük azt globálisnak, milyen történelmi előzményei, gyökerei vannak e válságnak, melyek meghatározó általános okai és kitérőnek konkrét előidézői. Különbséget kell tenni a különféle, időről-időre visszatérő, és persze egymással is összefüggő, sőt globalizálódó parciális válságok, és az ezek alapjául szolgáló tartós és globális gazdasági válság között. Hasonlóképpen indokolt annak a már régóta ismert különbségnek a figyelembevétele is, amely a „rövid” és a „hosszú hullámú” gazdasági ciklusok között mutatkozik. De nem kevésbé fontos felismerni azt a tényt, hogy a globális válság nemcsak az adott gazdasági rendszernek és az azt alkalmazó országok (ma már gyakorlatilag szinte minden ország) gazdaságának a válsága, hanem annál sokkal több.

LEEGYSZERŰSÍTŐ NÉZETEK A VÁLSÁGRÓL ÉS A VÁLSÁGKEZELÉSRŐL

A jelenlegi válság természetére, okaira és megoldására, illetve annak nemzetgazdasági keretek között megkísérelt kezelésére vonatkozó nézetek némelyike nagymértékben leegyszerűsítő és egyoldalú. Nagy részük (tisztelet a kivételnek) a történelmi, a kritikai és a holisztikus szemlélet több-kevesebb hiányát mutatja. Jobbára feledésbe merül ugyanis a korábbi válságoknak és az azok okaira vonatkozó koncepcióknak a története, illetve az abból levonható tanulság. Továbbá, nem kap hangsúlyt (sőt, többnyire említést sem) a világgazdaság fennálló rendszerének és egyenlőtlen viszonyainak a kritikája, és még a válság globális kiterjedtségének megállapítása ellenére sem kerül sor a válság globális jellegének és gyökereinek feltárására. (Mindez nagymértékben annak az egyoldalú, parciális és ideologikus megközelítésnek a hatásából is következik, amely a főként amerikai standard tankönyvekre, illetve az azok alapján készült tananyagokra jellemző.)

Még ha egyébként logikus és nehezen kifogásolható összefüggésekre utalnak is, többnyire a „csőlátás”, sőt olykor az ideológiai befolyásoltság megnyilvánulásai. Bár talán vagy csak remélhetőleg mindinkább háttérbe szorulnak a reálisabb és átfogóbb vizsgálódások nyomán, nagyon is indokolt foglalkozni velük – meglehetősen mélyre nyúló gyökereik és veszélyesen félrevezető hatásuk miatt.

Bármely társadalmi jelenség, cselekmény, folyamat, illetve összefüggés valóban tudományos vizsgálata, megértése és okfejtése nélkülözhetetlenné teszi

- a történelmi megközelítést,
- a holisztikus szemléletet és
- a kritikai hozzáállást (mind a szóban forgó valóságot, mind pedig az arra vonatkozó nézeteket illetően).

Az értékelésükben pedig fel kell tenni és meg kell válaszolni azt a kérdést is, hogy

- milyen szempontból és
- kinek a számára, a gazdaság mely szereplői, ágazatai, illetve a társadalom mely tagjai, rétegei számára, hasznára vagy kárára, továbbá
- milyen időszámban, a jelenben, a közeljövőben vagy hosszabb távon

tekinthető az kedvezőnek vagy kedvezőtlennek.

A jelenlegi globális válságot illetően olyan kérdések válaszolandók meg, hogy egyáltalán minek a válságáról van szó, és miért tekinthetjük azt globálisnak, továbbá milyen történelmi előzményei, gyökerei vannak e válságnak, és melyek meghatározó általános okai és kitörésének konkrét előidézői.

Gyakran nagyfokú leegyszerűsítés jellemzi az arra a kérdésre adott válaszokat, hogy voltaképpen *mi van a válságban*, illetve, hogy *milyen a válság természete*. Sokan még ma is kizárólag vagy túlzottan csak a válságnak valamelyik aspektusát emelik ki, annak valamely megjelenési tünetére, illetve a parciális válságok valamelyik változatára koncentrálnak, mint például az ingatlanpiaci, a hitelpiaci, az adósságszolgálati, illetve fizetési válságra, vagy általában a pénzpiacok válságára, és a likviditási válságra, vagy a bizalmi válságra, illetve a túltermelési és értékesítési válságra, stb. .

Nyilvánvalóan különbséget kell tenni a különféle, időről-időre visszatérő, és persze egymással is összefüggő, sőt globalizálódó parciális válságok, és az ezek alapjául szolgáló tartós és globális gazdasági válság között. Hasonlóképpen indokolt annak a már régóta ismert különbségnek a figyelembevételére is, amely a „rövid” és a „hosszú hullámú” gazdasági ciklusok között mutatkozik. De nem kevésbé fontos felismerni azt a tényt, hogy a globális válság nemcsak az adott gazdasági rendszernek és az azt alkalmazó országok (ma már gyakorlatilag szinte minden ország) gazdaságának a válsága, hanem annál sokkalta több.

Már önmagában véve annak a kérdésnek a felvetése is egyfajta leegyszerűsítést mutat, hogy vajon a kapitalizmus került-e válságba. Hiszen a válság ugyan *nem*, pontosabban *szólván nem csak* és nem egyszerűen a kapitalizmus válsága, ugyanakkor viszont aligha vonható kétségbe, hogy az a rendszer, illetve minden olyan rendszer, amelyet – leegyszerűsítő általánosítással, vagyis megkülönböztetés nélkül – a „kapitalizmus” fogalmába sorolnak, bizony nagyon is válságban van. Sőt, az is nyilvánvaló, hogy a tágabb értelemben vett globális válság kialakulása és elmélyülése nem független a kapitalizmusnak nevezett rendszer működésétől és annak hatásaitól, hanem nagyon is összefügg (*Szelényi Iván* [2009] kifejezésével élve:) a globális finánckapitalizmus válságával.

Hasonlóképpen leegyszerűsítés a válság globális jellegét annak földrajzi kiterjedésével azonosítani. *A válság globális természete* nemcsak a válság „horizontális” kiterjedését, valamennyi országot elérő hullámát jelenti, hanem az emberi lét, az emberi társadalom fennmaradásának, a fejlődés, sőt az élet fenntarthatóságának valamennyi aspektusára vonatkozó válságjelenségek halmazát és azok „vertikális” elmélyülését is. (Mint ahogy a globalizáció, sőt, a szűkebb értelemben vett gazdasági globalizáció fogalma is egyszerre jelenti a világgazdaság valamennyi országra kiterjedő növekedését és az azok közötti interdependenciák elmélyülését is.)

Mindezek ellenére sokan nagyon erősen hangsúlyozzák azt, hogy *a kapitalizmus maga* nincs válságban, hanem annak csak egy újabb átmeneti válságszakaszáról van szó, minthogy – úgymond – „a kapitalizmus a válságokon keresztül fejlődik”. Ha eltekintünk is a „kapitalizmus” szó eredetétől és e fogalom eredetileg kritikai értelmezé-

sétől, valamint a „szocializmussal” (*pro vagy contra*) szembeállított ideologikus tartalmától, aligha vonatkozathatunk el a kapitalizmusnak nevezett rendszer sokféle arculatától, *különböző változataitól*, és *fejlődésének irányváltozásaitól*. Egyébként is egy elvont elméleti modell – legyen az akár a bíráló, akár a dicséret tárgya – sohasem képes pontosan leképezni a gyakorlatot, a sokkalta összetettebb és változó valóságot.

Ha valaki (és ugyan ki nem?!) a világgazdaság mai rendszerét, illetve a világ országainak vagy akár csak azok többségének a társadalmi-gazdasági rendszerét „kapitalizmusnak” tekinti, és ma egy globális gazdasági válságról beszél, akkor hogyan vonhatja kétségbe azt, hogy a „kapitalizmus” válságban van?! Ha pedig ezt a logikának ellentmondva azzal tagadja, hogy a kapitalizmus a „válságok sorozatán át fejlődik”, akkor legalábbis fel kellene vetnie *e fejlődés irányának* kérdését.

Igaz, a „komparatív rendszerek” elméleti irodalmában ma már *a fejlett tőkés piacgazdaságoknak is több változatát* különböztetik meg (más kérdés, hogy mennyire leegyszerűsítetten és az időbeli változásokat mennyire mellőzve).¹ Úgy mint: az individualista piacgazdaság „amerikai” típusát, a „szociális piacgazdaság” nyugat-európai típusát, és az „állam által irányított piacgazdaság” japán típusát. Többnyire azonban elvész, illetve elmarad a szóban forgó rendszer és annak változatai történelmi fejlődésének és nemzetközi összefüggéseinek a tisztázása (mint ahogy az ún. „szocialista” rendszer meghatározása kapcsán is). Még kevésbé kap hangsúlyt az a tény, hogy a kapitalizmus rendszerének és említett változatainak (a szóban forgó értelmezések szerint is) milyen szerepe volt és van ugyanezen rendszer más, elmaradott, *perifériás változatai* kialakulásában és fennmaradásában. A „gazdasági elmaradottságnak”, illetve „gyengén-fejlettségnek” pusztán vagy döntően csak belső tényezőkkel magyarázása a konvencionális fejlődés-gazdaságtani irodalomban ugyanennek a leegyszerűsítésnek egy másik megnyilvánulása. Mindkét esetben *a „kapitalizmus” rendszerének ideologikus értelmezéséről*, sőt apologetikus megszüpítéséről van szó, amennyiben azt csak a már fejlett országok sajátjaként értelmezik, és a kifejlett piacgazdasággal, illetve ez utóbbinak és a politikai demokráciának az együttesével azonosítják.

Ugyanez a leegyszerűsítő, sőt ideologikus és apologetikus nézet jelenik meg nemcsak a *neoliberális*, hanem a *neoinstitucionalista* irányzat némely képviselőinek olyan írásaiban és követőik hazai megnyilatkozásaiban, amelyek – hasonlóan a fejlődő országok „elmaradottságának” vagy akár az ún. „szocialista” rendszer kialakulásának és bukásának a történelmi és a globális, világgazdasági, illetve nemzetközi összefüggésekből kiragadott magyarázataihoz – a „gazdasági szabadság” magas szintje, a kifejlett „politikai szabadság”, az „intézmények fejlettsége” és hatékonysága szerint különböztetik meg a fejlett tőkés országokat a többtől. Vagyis mindazoktól a fejlődő, illetve „feltörekvő” országoktól, köztük a volt „szocialista” országoktól, amelyeket a gazdasági szabadságot korlátozó, „túlsúlyos”, bürokratikus állam, a paternalista gondolkodásmód, az érdekközlők politikai befolyása, az oligarchikus rendszer, stb. jellemez [lásd például: Muraközy 2009].

Hasonló, sőt azonos gyökerű az a kapitalizmus többféle változatának egyébként nagyon is indokolt megkülönböztetéséből származó koncepció is, amely a „jó kapitalizmus” mintaországát, az USA-t mint az innovatív és produktív vállalkozások hazáját, valamint másodsorban a nem mindig innovatív, hanem olykor csak imitációt

1 Lásd erről: Szentés [2002], IV/6 fejezet.

választó nagyvállalkozások nyugat-európai és japán rendszerét állítja szembe a „rossz kapitalizmusok” országaival. Nevezetesen azokkal, amelyekben a járadékvadászat, az improduktív, sőt adócsaló vállalkozások, a korrupció, az állam által vezérelt gazdaság, az oligarchikus rendszer és a nagyfokú jövedelmi egyenlőtlenségek a jellemzők. Ennek a koncepciónak az alapján is – éppúgy, mint a „nemzeti versenyképességet” értelmező nézetek és azt mérő különféle mutatószámok alapján – nemzetközi összehasonlítások és ranglisták készülnek, amelyeket sokan – az adatok „varázsának” hatása alatt – minden további nélkül el is fogadnak, sőt irányadónak tekintenek.²

Félreértés ne essék! Nem az előbbieken, illetve az utóbbiakban felsorolt jellemzők megállapítása és indokolt hangsúlyozása kifogásolható, hiszen valóságos jelenségekről van szó (mint ahogy az „elmaradott” országok gazdaságának, társadalmának, politikai és intézményi berendezkedésének vagy a volt „szocialista” rendszerek belső viszonyainak a jellemzése is meglehetősen reálisnak mondható). Ami viszont elfogadhatatlan és tudománytalan, az egyrészt a másik oldalnak (így különösen a mintatországként beállított USA-nak) az apologetikus, valóságtól elvonatkoztató ábrázolása, másrészt és főként annak a teljes mellőzése, hogy miként függött, illetve függ össze, hogyan befolyásolta, illetve befolyásolja egymást az összehasonlításban szereplő egyik és a másik oldal. Más szóval, annak a figyelmen kívül hagyása, hogy mennyire kapcsolódik össze azok történelmi fejlődése és belső viszonyaik alakulása a globális rendszeren belül. Ha ugyanis a részek sajátosságait a nagy egész sajátosságaitól és hatásától elvonatkoztatva magyarázzuk, vagyis a világgazdaság szerves rendszerén belül a fejlett és az elmaradott kapitalizmusok jellemzőit vagy a fejlett kapitalizmus és az ún. „szocialista” rendszer sajátosságait önmagukban és csak egymással összehasonlítva ábrázoljuk, akkor nemcsak egyoldalú és leegyszerűsítő lesz következtetésünk, hanem óhatatlanul és apologetikus beállítással felmentést is adunk a külső, nemzetközi tényezők és hatások számára.

Másfelől viszont az olyan, *nacionalista vagy ultra-baloldali fogantatású nézetek* is egyoldalúan leegyszerűsítőek és ugyancsak apologetikusak, amelyek a kialakult váltságért, az újra képződő egyensúlytalanságokért és az azok alapját képező társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségekért csupán a külső körülményeket, a globalizációt, illetve a tőkés világrendet vagy a „multikat”, illetve a nemzetközi finánciókét okolják. Ezáltal ugyanis felmentést adnak a helyi gazdasági és politikai elit, illetve a kormányzat számára a felelősség alól.

Nem kevésbé leegyszerűsítő az a nézet is [Hayek 1992], amely az intézmények fejlődését, illetve a modern és hatékony intézményi rendszer kialakulását a fejlett országokban a kapitalista piacgazdaság természetes, *spontán evolúciójának* termékeként állítja be – figyelmen kívül hagyva magának a társadalomnak és „ellensúlyozó erőinek” a szerepét.

A fentiekben említett történelmietlen és egyoldalú szemléletmód többnyire egyfajta „purista” álláspontot is tükröz, amennyiben valamilyen elvont modellbe foglalt, „tisztán”, vagyis zavaró körülményektől mentesen működő rendszereket tételre tesz fel – függetlenül attól, hogy ilyenek a valóságban soha és sehol nem léteztek, mivel az emberi társadalom viszonyai és a nemzetközi összefüggések sokkal bonyolultabbak a feltételezettnél. Ez a „purizmus” egyébként éppúgy megnyilvánult a „kemény”, sztá-

² Lásd például North-Wallis-Weingast [2006], továbbá Baumol-Litan-Schram [2007] (idézi Kapás 2009).

lini diktatúra ideológiájában és a „létező szocializmus” megreformálását keményen ellenző, a „kispolgáriság” ellen hadakozó pártfunkcionáriusok nézeteiben annak idején, mint abban a későbbi felfogásban, amely a társadalom többségének javát szolgáló reformokat mint a rendszertől „idegen” elemeket nem annak remélt békés és evolutív átalakulása lépéseiként, részeiként, hanem a rendszer teljes összeomlását előkészítő és meg nem tartható, abnormális torzszüleményekként értelmezi.

A kapitalizmus szokásos azonosítása a piacgazdasággal vagy a *piacgazdaság és a politikai demokrácia kombinációjával* nagyfokú és félrevezető leegyszerűsítés. Noha a piacgazdaságnak nincs (sincs!) egyértelmű és általánosítható definíciója, a piac spontán működésének alapvető mozzanatai és hatásai mindamellettt többé-kevésbé jól meghatározhatóak. A piacnak egy ún. piacgazdaságban elvileg nemcsak a gazdasági tevékenységeknek „jelzései” révén történő (utólagos!) koordinálása a funkciója (lásd: „piaci koordináció”), hanem a forrásoknak (nem feltétlenül ésszerű) és a jövedelmeknek (általában egyenlőtlen) elosztása, valamint a verseny révén a hatékonyság növelésére való ösztönzés is. Csak ezeknek a funkcióknak az ellátása várható el egy normálisan működő piactól, de nem a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek csökkentése, vagy valamiféle igazságosság biztosítása!

Téves az a feltételezés, hogy a zavartalanul működő piac az említett funkcióit képes *tökéletesen* ellátni³. Mint ahogy téves az a neoklasszikus elméleti tétel is, amely szerint az ún. „*piaci tökéletlenségek*”, így a monopóliumok képződése nem a piac spontán működéséből és annak törvényszerű hatásából, hanem csupán a „tökéletes piacot megzavaró” külső körülményekből és hatásokból fakad.

De nem kevésbé téved az sem, aki viszont az *államtól* várja el a szóban forgó funkciók jobb teljesítését, és figyelmen kívül hagyja a „*kormányzati tökéletlenségeket*”!

A *politikai demokrácia* kifejllesztése nem a tőkés piacgazdaság terméke (noha nélküle, vagyis korábban, nevezetesen a kettős értelemben szabaddá vált munkaerő nélkül, az nem jöhetett volna létre). A politikai demokrácia ugyanis nem a piacgazdaság természetes fejlődésének az eredménye, hanem éppenséggel a piacgazdaság tőke által uralt működésével és társadalmi következményeivel szemben fellépő (*John Kenneth Galbraith* kifejezésével) „*ellensúlyozó erő*” (szakszervezeti mozgalom, munkáspártok, demokratikus társadalmi szervezetek, nőmozgalom stb. által képviselt erőké).

Miként a politikai demokrácia fejlődése, úgy a „*szociális piacgazdaság*” is, vagyis a kapitalizmusnak ez a változata is az „*ellensúlyozó erő*” hatékony fellépésének (és persze az 1929-es válság tanulságaiból levont következtetéseknek) az eredménye. Ez a változat a piac spontán működéséből fakadó egyensúlytalanságok és társadalmilag egyenlőtlenítő hatások kezelésére, illetve ellensúlyozására az állam piackonform(!) szabályozó tevékenységét és szociális intézkedéseinek rendszerét, vagyis a piacgazdaságnak és a „jóléti államnak” a kombinációját jelenti.

A kapitalizmus fejlődésének az az iránya, amely a második világháború utáni első két évtizedben, legalábbis a nyugati országok esetében, többé-kevésbé jellemző volt, jogos reményeket keltett a társadalmi és részben a nemzetközi egyenlőtlenségek

³ Ahogy azt a sussexi iskola neves teoretikusa, a Bretton Woods-i rendszer egyik előkészítője, Hans Singer professzor jegyezte meg egy nemzetközi konferencián, "a piacon mindennek megtudhatjuk az árát, de semminek sem az értékét".

csökkenése és a demokratizálódás tekintetében. Az az irány viszont, amelyet az 1980-as évektől kezdve tapasztalhatunk, aligha nevezhető helyesnek és egyáltalán fejlődést hozónak – tekintettel a szociális jóléti rendszerek megnyirbálására, az állam gazdasági szerepének és szociális felelősségének a megcsonkítására, az ultra-liberális nézetek előtérbe kerülésére, az öngondoskodás és verseny követelményének túlsúlyozására, stb.

Igaz, és azt sem szabad elhallgatni, hogy sem a nemzetgazdasági keretek között alkalmazott keynesi gazdaságpolitika, sem pedig (és különösen) a neoliberais monetarista elvekre hivatkozó gazdaságpolitika nem vetett gátat a súlyos ökológiai következményekkel járó, a természeti erőforrások kimerülésével fenyegető és veszélyes környezet-szennyezést okozó ipari tömegtermelés növekedésének. Ezért érthető, ha a világgazdaság fejlődésének új útját keresők a „tömegtermelés és tömegfogyasztás stratégiája” helyett az élet- és környezet-minőség javulását szolgáló stratégiát jelölik meg mint követendő. Amennyire helyeselhető ez utóbbi stratégiai cél, annyira pontosításra szorul azonban a „tömegtermelés és tömegfogyasztás” tendenciájának eddigi érvényesülésére vonatkozó feltételezés. Mert ezúttal is fel kell tenni a kérdést: kiknek a fogyasztásáról és milyen termékek tömeges termeléséről van szó? Hiszen a világ népességének több mint egyharmada a legalapvetőbb létszükségleti cikkeknek is a hiányát szenved, miközben az ilyen cikkeknek a látszólagos túltermelése csupán a fizetőképes kereslet hiányának következménye, míg az ún. „fogyasztói társadalmak” (nota bene: vajon melyik társadalom nem fogyasztói?!) túlfogyasztása nagyrészt a tényleges szükségleteket meghaladó, túlnyomórészt luxuscikkek fogyasztását jelenti. És fel lehet tenni azt a kérdést is, hogy miféle termelői és fogyasztói kultúra az, amely a még használható termékek javítása helyett inkább az új (és gyakran silányabb, hamarabb elhasználódó) termékek megvásárlására ösztönöz, illetve amelyben olcsóbb az új termék, mint a még használható megjavításához szükséges alkatrész?!

Az olyan kérdések megfogalmazása is nagyfokú leegyszerűsítésről tanúskodik, hogy konkrétan *ki a felelős* a válságért, illetve kik annak okozói: vajon csak a bankok, vagy a kormányzatok, vagy a hiteletet felvevő lakosság is. A populista, nacionalista vagy ultra-baloldali beállítottságúak a bankokat, főként az amerikai, illetve a külföldi érdekeltségű nagybankokat, az ellenzéki politikusok a kormányzatot, míg a neoliberais nézeteket vallók inkább a „felelőtlenül” hitelekből vásárló lakosságot hibáztatják. (Nem vonható persze kétségbe a bankok és a kormányzatok felelőssége, sem a könnyelműen hiteletet felvevő állampolgároké, de a globális válságnak, még ha csak gazdasági értelemben vesszük is, sokkal összetettebbek az okai, és mélyebbre nyúlnak a gyökerei.)

Miféle közgazdasági gondolkodás az, amely valamennyi állampolgártól (idősektől és gyerekektől, diplomásoktól és képzetlenektől egyaránt) elvárná, hogy a kamatráták, illetve az értékpapír- és valuta-árfolyamok alakulását figyelemmel kísérve és a pénzügyi kockázatokat mérlegelve döntse el, hogy a szükséges lakás vagy más, természetes szükségleti cikk jobb híján hitelekből történő megvásárlása során vagy kisebb-nagyobb megtakarításainak érték-megőrzés céljából való befektetése esetén milyen valutában és milyen kondíciójú hiteletet vegyen fel, illetve milyen értékpapírokat válasszon?!

Miféle szociológiai gondolkodás az, amely valamennyi állampolgártól elvárná (ugyan csak korától és képzettségétől függetlenül és tekintet nélkül lelki adottságaira), hogy a gazdasági kockázatot mérlegelő vállalkozóként viselkedjék – ahelyett, hogy netán csak azt várná el, hogy tisztességes munkájáért, a társadalom javára végzett erőfeszítéseit tisztességes ellenszolgáltatásban, fizetésben és biztonsággal megélhetési lehetőségben részesüljön?!

Miféle politológiai nézet és politikusi felfogás az, amely – úgymond – az „államból élők tömegét”, köztük nemcsak a segélyezettteket, hanem a nyugdíjasokat is, mint valamiféle hibás gondolkodású és jellemű „kérelmező nemzet” képviselőit elmarasztalja?! Vajon eltekinthetünk-e attól a történelmi, empirikus tényről, hogy hazánkban (és más volt „szocialista” országokban is) túlnyomórészt a korábbi évtizedek abnormálisan alacsony bérszínvonalának, vagyis a meg nem fizetett munkának köszönhetően felhalmozott állami, illetve közvagyonból, annak a kapcsolatok felhasználásával és korrupcióval rövid idő alatt történt széthordása révén, vagyis állami forrásokból jött létre a milliárdos úrgazdagok rétege? Feltehető továbbá az a kérdés is az ilyen felfogást vallók felé, hogy vajon saját családjukon belül is elmarasztalják-e idős nyugdíjas szüleiket, illetve nagyszüleiket vagy a gondoskodásra szoruló gyermekeiket amiért azok „kérelmezők”? Nem az lenne-e a természetes emberi hozzáállás (még csak nem is szükségképpen valamiféle szocialista, vagy valamilyen keresztényi), amely a saját nemzeti közösséget, sőt a Föld egész emberi társadalmát olyan nagycsaládként fogja fel, amelyben a saját hibájukon kívül rászorulókat megsegíteni kötelesség?

Mennyire képmutató, farizeusi felfogás az, amely ugyan „esélyegyenlőséget” prédikál, de hallgat arról a hatalmas különbségről, amely egyfelől a hatalmas tőkevagyonból élők és gyermekeik, másfelől pedig a csak munkájukból élők vagy munkát is csak keresők és gyermekeik között tátong?!

Nemcsak az a kérdés, illetve az arra adott válasz lehet leegyszerűsítő és félrevezető, hogy ki a felelős a válságért, hanem még inkább az, hogy *ki viselje annak terhét*, ha a válasz a hatalmas jövedelmi különbségek és esélyegyenlőtlenségek figyelmen kívül hagyása mellett a „közteherviselés” jelszavával manipulál!

Még inkább egyoldalú és leegyszerűsítő látásmódra vall az arról szóló vitákban elhangzó vélemények egy része, hogy vajon a *gazdasági növekedésnek* (nem pedig a társadalmi fejlődésnek) a serkentése *vagy az egyensúlynak* a helyreállítása jelentse-e a prioritást. Sőt, hogy *melyik egyensúlyé*, a monetáris, a költségvetési, a külkereskedelmi, a fizetési mérlegben tükröződő külgazdasági stb. Mintha ezek nem is függénének össze, és mintha ezek bármelyike vagy akár összessége is fontosabb lehetne, mint a társadalmi és az ökológiai egyensúly megőrzése, illetve helyreállítása! Továbbá, hogy milyen kamatpolitika, illetve a nemzeti valuta milyen árfolyama, vagy a költségvetési kiadásoknak milyen lefaragása stb. vezethet ki a válságból. Bármilyen fontos és adott időben és helyen aktuális kérdések is ezek, az összefüggések feltárása és figyelembevétel, valamint a valódi társadalmi prioritások meghatározása nélkül csak hibás válaszokra készítenek.

Azok a *tanulságok*, amelyek akár a korábbi válságok történetéből, akár az elméletek vonatkozó történetéből levonhatók, zömmel feledésbe merülnek e viták során.

Marxra hivatkozni (legalábbis a világnak ebben a részében) eleve nem „illendő”. Marx tudományos nézeteit (ha azokról egyáltalán még említés történik) rendszerezten nem is oktatják a hazai egyetemeken. Vajon ezt a tényt annak ideológiai kicsengése, Marx utópisztikus tévedése, nevének a rossz emlékű szovjet rendszerben történt felmagasztalása vagy csak elméletének a „fő áramlatból” („mainstream”-ből) való kizáratottsága magyarázza?⁴

⁴ A „mainstream”, vagyis a „fő áramlat” megkülönböztetése nemcsak a kirekesztésre törekvés megnyilvánulása, hanem a tudomány szerves fejlődésének negligálása is. E fejlődésben ugyanis az egyes elméleti irányzatok és koncepciók azon túl, hogy követik és tagadják egymást, egyszersmind építenek is egymás eredményeire, kritikailag továbbfejlesztik azokat, kölcsönhatásban vannak és ki is egészítik egymást.

Bár *Keynes* felfogásának egyik-másik eleme, koncepcióinak és főként az általa bevezetett fogalmaknak némelyike (lévén, hogy a „mainstream”-be kooptálódtak) a tankönyvekben is, és olykor a válságvitákban is említésre kerül, *Keynes* elméletének legfőbb üzenete, az általa javasolt gazdaságpolitikai recept logikája, sőt, a „keynesi forradalom” lényege is többnyire figyelmen kívül marad.

Sokan úgy vélik (és nemcsak a „monetarista ellenforradalom” érvei nyomán, hanem minden bizonnyal elmélettörténeti ismeretek hiányából fakadóan is), hogy az a keynesi koncepción alapuló *anticiklikus gazdaságpolitika*, amelyet a második világháború után a nyugati fejlett piacgazdaságokban a „jóléti állam” égisze alatt folytattak, „csak a kivételes külső körülményeknek” köszönhetően volt sikeres, nem pedig a keynesi recept belső logikája miatt.

Márpedig a szóban forgó gazdaságpolitika nemcsak jól átgondolt és nagyon is logikus koncepcióra épült, hanem jó ideig a gyakorlatban is helyesnek bizonyult – legalábbis a „keresletkorláttal” küzdő fejlett piacgazdaságok esetében. Hiszen a progresszív adóztatással módosított jövedelemelosztás serkentheti a fogyasztói kereslet növekedését és ezáltal a termelést és foglalkoztatottságot, míg az állami költségvetési kiadásokból finanszírozott beruházások és az „olcsó pénz”, vagyis a megnövelt pénzkibocsátás és az alacsony kamatláb révén is ösztönzött magánberuházások hasonlóképpen növelhetik a termékek mennyiségét és a nemzeti jövedelmet. Mégpedig olyanira, hogy a pénzkínálathoz felzárkózhat a pénz iránti kereslet, a költségvetés megnövekedett kiadásait pedig ellensúlyozhatják annak szaporodó bevételei. Ily módon a keynesi gazdaságpolitika – a monetaristák kritikájával ellentétben – egyáltalán nem szükségszerűen vezet inflációs spirálhoz és tartós költségvetési deficithez, miközben szociálisan kedvező hatású.

Az, hogy ez a gazdaságpolitika a későbbiekben, az 1960-as évek végére egyre inkább *veszített hatékonyságából*, és az azt alkalmazó országokban a stagnálás és infláció keveréke (a „stagfláció”) jelent meg, az nem annak téves logikájából következik. Elsősorban azzal magyarázható, hogy *az a keret* (a nemzetgazdasági), amelyre ezt a gazdaságpolitikai receptet kidolgozták, és amelyben azt alkalmazták, már mindinkább szűknek és irrelevánsnak bizonyult.⁵

Nemcsak a holisztikus szemléletnek, hanem még a makróökonómiai, vagyis nemzetgazdasági szemléletnek is a hiányára vall az, ahogyan politikusaink és vezető közgazdászaink nagy része a válságból való kilábalást főként *a bérből élők és a nyugdíjasok jövedelmét csökkentő megszorításokkal* képzei, sőt akarja is biztosítani. Vagy amikor a külföldi beruházók számára vonzó feltételnek elsősorban az alacsony bérköltségeket tekintik, a nyugdíjakra kifizetett összegeket pedig pusztán költségvetési tehernek. Holott a bérek és a nyugdíjak nemcsak költséget, illetve terhet, hanem egyszersmind a legfőbb, tömeges vásárlóerőként piacot is jelentenek. Márpedig a hazai piac a „multik” számára is fontos (hacsak nem a hazai gazdaságtól elszigetelt bedolgozó leányvállalatokat működtetnek, amelyek importigényes exporttermékeket gyártanak), de még inkább fontos a hazai kis- és közép-

⁵ Ezért ma legfeljebb csak remélni lehet, de meglehetősen kérdéses, hogy a válság leküzdésére az új amerikai elnök, Barack Obama által meghirdetett hazai gazdaságpolitika, amely ezt a fél évszázaddal ezelőtt még hatékony gazdaságpolitikai recept jegyeit viseli, kellően eredményes lesz-e – még egy olyan nagy és legfejlettebb, a világ gazdaságának még mindig a vezető erejét jelentő gazdaságban is, mint az USA-é.

vállalatok számára! Ezek állami támogatásának sokat hangoztatott célja üres szólamná válik, ha közben a megszorító intézkedések hatására még inkább szűkül a belső piac.

Költségvetési, fiskális válságot lehet ugyan *megszorító intézkedésekkel* kezelni (más, persze nem kevésbé fontos kérdés, hogy kinek a kárára), de a gazdaság egészét sújtó válságból ezekkel még *soha és sehol* nem sikerült kijutni!

Alighanem téves az a feltételezés, hogy annak idején a „*Bokros-csomag*” mentette meg a magyar gazdaságot. Hiszen annak hatása a gazdaságban már csak akkor érvényesülhetett, amikor a magyar nemzetgazdaság már túl volt a mélyponton. Társadalmi hatása viszont egyértelműen kedvezőtlen, antiszociális volt! Politikai hatása pedig jól kifejeződött a szocialista párt választási bukásában.

Sajnálatos, hogy a válságvitákban résztvevő közgazdászok, sőt, a baloldali gondolkodásúak is többnyire megfeledkeznek a keynesi koncepció alapvető gazdaságpolitikai logikájáról, különösen annak legfontosabb eleméről, nevezetesen a fogyasztói keresletnek és a megtakarításoknak a jövedelmek színvonalától való függéséről, következésképpen *az alacsonyabb jövedelmű rétegek javára* (és nem kárára) alkalmazandó jövedelmi, illetve adópolitikáról!

Ami az adópolitikát és az annak „reformjára” vonatkozó javaslatokat illeti, az *egykulcsos adórendszer* egyértelműen a gazdagok javára és a szegények kárára érvényesülő, vagyis kifejezetten *antiszociális* jellegű és hatású – különösen az olyan országokban, ahol hatalmas jövedelmi szakadék képződött a gazdagok, sőt nagyon gazdagok egy viszonylag szűk rétege és a társadalom többsége között. Igaz, a nemzetközi pénzügyi tranzakciók és tőkemenekítés szabadsága mellett, és különösen az EU-n belül, a progresszív adóztatás keretében a nagy jövedelmekre kivetett túlságosan magas adók nemcsak a jövedelmek eltitkolására, hanem a jövedelmező tevékenység exportjára, sőt emigrációra is készíthetnek. Ennek ellenére csakis a progresszív, többkulcsos adózás felelhet meg az *igazságos közteherviselés* követelményének.

Egyébként pedig tévedésnek, illetve túlzó feltételezésnek (vagy csak populista demagógiának) kell tartani azt a felfogást, amely egyszerűen az adók csökkentésétől reméli a vállalkozások és beruházások fellendülését vagy akár a lakosság közérzetének és a politikáról alkotott véleményének a javulását!

Kétségkívül indokolt kritika éri (miként oly gyakran napjainkban) azt a felfogást és magatartást, amely csak az államtól várja el a „*paternalista*” *gondoskodást*, valamennyi sikertelennek és hátrányos helyzetűnek a megsegítését. De nem kevésbé indokolt bírálni azt az újabban igen divatos ultraliberális nézetet, amely az *öngondoskodást* mindenkire kiterjesztett, *általános követelménynek* tekinti, vagyis nem számol a társadalom arra még vagy már nem képes, és saját hibáján kívül képtelen tagjai megsegítésének szükségességével, illetve általában az esélyegyenlőtlenségek tényével.

Fölkétebb meglepő, ha egyes, elméletileg képzettnek hitt közgazdászok azt az egyébként evidenciát megfogalmazó keynesi megállapítást is figyelmen kívül hagyják, hogy ti. a megtakarítási hajlam nem egyszerűen a kamatláb nagyságától, hanem elsősorban a jövedelmek színvonalától és változásától függ, a beruházási hajlam pedig alapvetően a profitráta jövőbeli várható alakulásától. (Lásd „a tőke határhatékonyságának” keynesi koncepcióját, amely persze csak elvétve fordul elő a tananyagokban, ahol egyébként sem illendő „profitról” beszélni.) Vagyis csak csekély

hatású lehet a beruházási kedvnek kamatrátacsökkentéssel vagy akárcsak adómérsékléssel való ösztönzése akkor, ha a jövőbeli profitkilátások rosszak.

Nem kevésbé meglepő, ha nem vesznek tudomást a keynesi elméletnek arról az (egyébként még a tankönyvekben is sokat emlegetett és az előbbi logikát legalábbis gyengítő) fogyatékoságáról, hogy ti. aggregát makróökonómiai jelenségekkel, problémákkal és adatokkal foglalkozik.

A válságvitákban résztvevő közgazdászok és gazdaságpolitikai tanácsadók némelyike ugyanis gyakran úgy beszél a gazdasági egyensúly helyreállításának, a költségvetési deficit csökkentésének, illetve növelése elkerülésének, a monetáris egyensúly biztosításának, a nemzeti valuta védelmének, a munkahelyek megőrzésének, a feketegazdaság visszaszorításának, a lakosság adózási fegyelme javításának stb. (kétségtelen) szükségességéről, vagy éppen a társadalom nagyobb áldozatvállalásának (nem kevésbé kétségtelen) elkerülhetetlenségéről, mintha a nemzetgazdaság valamilyen homogén egység lenne. Mintha társadalmunkban nem alakultak volna ki az elmúlt két évtizedben elképesztően gyorsan és minden szempontból indokolhatatlanul hatalmas jövedelmi különbségek.

Így azután kevésbé esik szó (legfeljebb üres jelszavak formájában) arról, hogy a költségvetési kiadások mely tételeit indokolt, és melyeket nem szabadna csökkenteni, a nemzetgazdaság mely ágazatait és mely munkahelyeket érdemes megőrizni, a társadalom mely rétegeinek a terhet indokolt növelni, jövedelmét és fogyasztását (progresszív, nem pedig egykulcsos) adózással csökkenteni. Nemigen esik szó még a hazai kis és közép-vállalatok támogatását hirdető elvek kapcsán sem, és a fogyasztóknak a hazai termékek vásárlására felszólíttatása ellenére sem, hogy a hazai piac keresletszerkezetét miként lehetne és kellene jövedelmi és adópolitikával épp az utóbbiak javára módosítani. Ez persze nem a luxuscikkeket vásárló gazdagok, hanem az alacsonyabb jövedelmű, bérből vagy nyugdíjból élők, vagyis az alapvető és jobbra itthon termelt létszükségleti cikkekre *rászorulóknak javára történő jövedelem-újraelosztást* kívánná meg. (Nem pedig ez utóbbi rétegek jövedelmének csökkentését.)

Még kevésbé esik szó a válságvitákon arról a luxusfogyasztásra és felelőtlen hitel felvételekre ösztönző *demonstrációs hatásról*, amelynek következményeire egyébként már régóta felhívta a figyelmet a latin-amerikai közgazdaságtan, és amely már a rendszerváltás előtt egyik fő oka volt hazánk eladósodásának [Szentés 1995b] és a gazdaság növekvő egyensúlytalanságának. De nemigen hallani olyan gazdaságpolitikai, főként adózási (vagyis nem adminisztratív) intézkedések tervéről sem, amelyek a pazarló luxusfogyasztás megfékezését és az arra, illetve általában a hivalkodási hajlamra ösztönző üzleti reklámok visszaszorítását céloznák. (Félő, hogy az általános ingatlanadó vagy vagyonadó bevezetése is inkább a középrétegek terhet növeli majd, nem pedig a hivalkodóan költekező dúsgazdagok arányos közteherviselését eredményezi – nem is szólva a jövedelmek elköltésének módjára és a vagyonok külföldre mentésére gyakorolt hatásokról.)

Néha az is meglepő, bár valószínűleg ugyancsak a vonatkozó elméletnek a hiányos ismeretével magyarázható, amikor a *neoliberális monetarista* megközelítést alkalmazók, a gazdaság monetáris egyensúlyára koncentrálók kizárólag a pénzkínálat vagy a költségvetési kiadások csökkentésével vélik az egyensúly helyreállítását elérni, vagy amikor a kamatpolitikát tekintik csodaszernek még akár a nemzeti valuta megvédése céljából is. A modern monetarista elmélet ugyanis nem mellőzi, nem

becsüli le a reálfolyamatok szerepét, és így a pénz iránti kereslet felzárkózásában a gazdasági növekedés fontosságát sem a monetáris egyensúly szempontjából.

Megjegyzendő, hogy az a restriktív gazdaságpolitika, amelyet a *neoliberális monetarista* koncepció égisze alatt alkalmaztak az USA-ban, majd más fejlett országokban az 1970-es évtizedek második felétől kezdve, valójában sohasem felelt meg a monetarista iskola elveinek és logikájának. Hiszen a „kemény költségvetési korlát” csak a gazdaság polgári szektora és a munkavállalói réteg bérezése irányában érvényesült, de korántsem a hadiipar, a nagy bankok és a munkaadói jövedelmek irányában. Ráadásul nem korlátozta (sőt, inkább serkentette) a kereskedelmi bankok felelőtlen hitellezési politikáját, a fedezet nélküli hitel-teremtésnek és a fogyasztókat kölcsönök, áruhitelk felelőtlen felvételére ösztönző propagandának a gyakorlatát, ezáltal egyenesen előkészítve a jelenlegi globális válsághoz vezető jelzáloghiteli, pénzüpiaci és fizetési zavarok, krachok kialakulását

Az előbbiekben szórványosan említett leegyszerűsítések persze kevésbé tűnhetnek meglepőnek, ha figyelembe vesszük nemcsak a politikai megosztottság hatását, hanem a hazai oktatásban is a főként amerikai standard tankönyvekből áradó, implicite ideologikus, sőt nagymértékben apologetikus szemléletmódnak és tételeknek a meghonosodását és terjedését.

Az egyetemi, főként amerikai standard tankönyvekből átvett tananyagokban és így az alapozó közgazdaságtani és gazdálkodástudományi tárgyak oktatásában a kellemetlen tényeket és az azokról szóló bíráló nézeteket elhallgató, félrevezető és explicite vagy implicite apologetikus megállapítások ma már meglehetősen „természetesnek” és megszokottnak tűnnek. Olyannyira, hogy már szinte az válik gyanússá, és minősülhet jobbik esetben csak a „szakszerűséget” és a modern matematikai modellekben megnyilvánuló „egzaktságot” lebecsülő maradi szemléletűnek, rosszabbik esetben netán valamilyen ultrabaloldali vagy nacionalista ideológia hívének, aki azokat megkérdőjelezi és bírálja. A mai standard tankönyvek *történelmietlen és a valóságtól elvonatkoztató szemlélete*, elméleti tételeiknek és matematikai modelljeiknek gyakran még logikai gyakorlatként is kétséges értéke és használhatósága már fel sem tűnik még a legfelkészültebb oktatóknak sem. Ennek bizonyára az az oka, hogy amíg annak idején a marxista-leninista ideológia meglehetősen primitív és a „szocializmus” valóságával összevetve nyilvánvalóan apologetikus volt, addig ezúttal egy igen szofisztikus, kifinomult és a matematikai egzaktság látszatát keltő ideológia húzódik meg a szóban forgó tankönyv-irodalomban. A „nemzetközi színvonalhoz való igazodás” a jelszó, és a kritikai szemlélet ellenében gyakori érvként hangzik el az, hogy „az megzavarná a hallgatókat a tudás megszerzésében”.

NÉHÁNY ELMÉLETTÖRTÉNETI TANULSÁG

Ami a piacgazdaság ciklikusan visszatérő válságait illeti, azok problémája nem volt ismeretlen már a *klasszikus közgazdaságtan képviselői* előtt sem. .

Adam Smith utalt az „over-trading” jelenségére és a kölcsönök felvételében és visszafizetésében mutatkozó nehézségekre. A piac túltelítettségének, vagyis a túltermelésnek a lehetősége a *Malthus és Ricardo* között folyt vitában is felvetődött. *John Stuart Mill* pedig a krónikusan kihasználatlan, fölös kapacitások képződésének

és ezzel kapcsolatban a fogyasztói bizalom hiányának a veszélyére mutatott rá, továbbá a *hitelezési hajlam* spekulációs okokból való átmeneti növekedésére, sőt a túlságosan optimista vagy pesszimista várakozásoknak a szerepére is a beruházások nagyságának hullámozásában.

A tőke uralma alatt működő piacgazdaságnak – legalábbis ahogy az a XIX. század nyugat-európai valóságában megmutatkozott – a legpontosabb diagnózisát Marx adta. Bár azóta a kapitalizmus – mind nemzetgazdasági szinten, különösen a fejlődő országokban, mind pedig világszinten – igen sokat változott, Marx számos megállapítása, valamint holisztikus szemléletmódja ma is tanulságos.

Bár a gazdasági visszaesések, recessziók vagy éppen válságok jelenségét a klasszikus közgazdaságtan képviselői (és egyes neoklasszikus követőik) is így vagy úgy kapcsolatba hozták társadalmi jelenségekkel, Marx (és később voltaképpen Keynes is) elsősorban és hangsúlyozottan *társadalmi okokkal* és szempontokból magyarázta a ciklikus válságokat. A piacgazdaságban kialakuló és időről-időre felszínre kerülő egyensúlytalanság

- legyen az akár a (profithajszja miatt) bővülő termelés okozta túlkínálat és a fizetőképes keresletnek a jövedelemelosztási viszonyok miatt mutatkozó elégtelensége közötti,
- vagy akár a megtakarítások, vagyis a tőkekínálat, és a beruházások, vagyis a tőke iránti kereslet közötti egyensúly hiánya,
- akár pedig a gazdaság egymás számára termelő és piacot adó ágazatainak aránytalan növekedéséből fakadó egyensúlytalanság,

így vagy úgy a társadalmi egyenlőtlenségek tényével és növekedésével függ össze.

Marx – minthogy a kapitalizmusnak, a tőke uralmának a velejárójaként a társadalmi egyenlőtlenségek növekedését tételezte – érthetően a dolgozó tömegek *fizetőképes keresletének elégtelenségére*, vagyis a jövedelemelosztás tulajdonviszonyok által meghatározott egyenlőtlenségéből fakadó kereslethiányra és realizációs problémára helyezte a hangsúlyt.

Indokolt megjegyezni, hogy Marx már *az áru kettős jellegének* vizsgálatában kimutatta a túltermelési válság elvont lehetőségét, amennyiben az áru tényleges realizálása feltételezi, hogy a vevő számára használati értéket testesítsen meg, az eladó számára pedig csereértéket, ami azonban csak úgy teljesülhet, ha a vevő megfelelő vásárlóerővel rendelkezik, az eladó pedig meg is kapja az áru megfelelő ellenértékét. A *pénz funkcióinak* marxi megkülönböztetése és tárgyalása pedig már önmagában véve is sugallja a pénzügyi, monetáris, illetve fizetési válság kialakulásának veszélyét. Ha ugyanis a forgalmi eszköz funkcióját betöltő és a saját értékkel is bíró aranyat helyettesítő papírpénz nagyobb mennyiségben kerül forgalomba, mint amennyire aranypénzből lenne szüksége a realizálandó árutömegnek, a pénz veszít vásárlóerejéből, és infláció alakul ki. (Íme a pénz „mennyiségi elméletének” valós érvényesülése.) Ez történik pl. akkor, amikor a felelőtlen költségvetési politika túlköltekezése nyomán alkalmazott deficitfinanszírozás okozza a pénz túlkínálatát és így a *monetáris egyensúly felbomlását*. Az eredetileg a fedezetet kívánó váltó leszámítolásából származó bankjegy pedig csak addig tudja zavartalanul a pénz fizetési eszköz funkcióját teljesíteni, amíg ki nem derül, hogy e hitelpénznek nincs megfelelő fedezete. Napjaink *hitelválságának*, illetve fizetési válságának is nem utolsósorban itt keresendő a gyökere (noha a mai pénz már egy-

szere hordozza a papírpénz és az eredeti bankjegy jellegzetes vonásait és funkcionálásának kritériumait). Ami pedig a felhalmozási funkciót illeti, az már eleve magában hordozza a *fölös tőkék*, pontosabban a tényleges beruházásokhoz képest túlzott tőkeképződésnek a lehetőségét.

Az *általános egyensúlytalanságoknak* és a ciklikusan visszatérő válságoknak a marxi magyarázatában egyszerre és összefüggően kap helyet

- a *profitért folyó hajszá* miatt mutatkozó túltermelésnek a tendenciája (a „*túltermelési válság*” veszélye) és
- a tömegek fizetőképes kereslete elégtelen, az előbbihez képest lemaradó növekedésének jelensége (vagyis a „*realizációs válság*”, illetve a „*keresletkorlát*” problémája), továbbá
- a fizetések láncolatában bekövetkező zavarnak, a fizetéseképtelenség terjedésének a jelensége (vagyis a pénzügyi, illetve *likviditási válság*) és mindezek nyomán
- a megtakarítások és a beruházások közötti egyensúly felbomlásának veszélye, valamint
- a gazdaság egyes összekapcsolódó részei *aránytalan növekedésének* problémája.

A marxi egyensúly-koncepció a piacgazdaságnak a természetszerűen *ciklikus mozgását* tételezi fel. Az egyensúlyt – legalábbis átmenetileg – végső soron csak az időszakoként vissza-visszatérő válságok állítják helyre. Mégpedig azáltal, hogy a „fölös” termékeknek és a kihasználatlanságra kárhozott termelési kapacitások egy részének is a pusztulását hozzák és így – súlyos társadalmi költségek, áldozatok és feszültségek árán – biztosítják, hogy az alacsony szinten helyreállított (tökéletlen) egyensúly talaján újra meginduljon a gazdaság felfelé ívelő mozgása.

A világgazdaság globális válsága – a jelek szerint – az egyensúlytalanságnak fentiekben felsorolt, Marx által említett megnyilvánulásait egyszerre mutatja fel [lásd bővebben: Szentés 1995a, negyedik rész, (B) 3. fejezet]. Azt viszont már esete válogatja, hogy éppen melyik a nyitó vagy elsődleges jelenség és ok. De mert a monetáris és a reálfolyamatok éppúgy összetartoznak, mint egyazon érme két oldala, merő naivitás és tudománytalan tévedés a válságjelenségeket csak az egyik, vagy csak a másik vonatkozásában értelmezni, még ha a kölcsönhatások sorrendjében és a válság intenzitását tekintve jelentős különbségek mutatkoznak is a monetáris és a reálfolyamatok szférájában.

Mivel – épp a jelenlegi globális válság kapcsán – sokan, főként Nyugaton, a tőkés piacgazdaság működésének zavarait és e rendszer anomáliát tapasztalva nem utolsósorban Marx kapitalizmus-kritikáját idézik vissza, talán indokolt kissé bővebben is szólni a marxi elméletről.

Marx politikai gazdaságtanában a magántőke uralmára épült piacgazdaságnak és kapitalizmusnak mint társadalmi rendszernek kétségkívül a történelmi, holisztikus és kritikai elemzését adta. Rámutatott arra is, hogy ez a rendszer minden, azt megelőző osztálytársadalomnál fejlettebb rendszer. A tőkés piacgazdaság elemzését az áru és az emberi munka kettős jellegének vizsgálatával kezdte, ami egyszersmind más gazdasági jelenségek kettős jellegének a figyelembevételét is indokolja. Marx a klasszikus munkaértékelméletet használta fel kiindulópontul és érvelése alátámasztására, és azt fejlesztette

tovább. Marxnál a termék értékének az (újratermeléséhez társadalmilag szükséges mennyiségű) munka által való meghatározása – kiegészülve a munkaerő áru sajátos természetének megállapításával, saját értéke és új értéket teremtő használati értéke megkülönböztetésével – már a termelés társadalmi viszonyainak egyenlőtlenségeit, a különböző termelési tényezők tulajdonosainak elsődlegesen a tulajdonviszonyokban és ebből következően a munkamegosztás rendszerében és az elosztásban is megmutatkozó ellentéteit állította előtérbe.

A marxi munka-értékelmélet is (mint általában minden elődje) az élő emberi munkát állítja előtérbe. A tőkét is mint a múltban kifejtett munka (kisajátított) termékét értelmezi, az érték-képzés folyamatában pedig és annak eredménye szempontjából is megkülönbözteti (ellentétben a klasszikusokkal) a képzett és a képzetlen munkát. E logikus feltevés ellenére azonban Marxnak sincs gyakorlatilag is felhasználható válasza arra a kérdésre, hogy miként lehet a mind bonyolultabb tőkejavak értékét a múltban kifejtett különféle munkák mennyiségére visszavezetni, sem pedig arra, hogy a többszörös tanulatlan, egyszerű munkával egyenlőnek tekintett képzett, bonyolult munka ténylegesen hányszorosa az előbbinek.

Marx munkáiban – és későbbi követőinél is – voltaképpen megválaszolatlan, tisztázatlan maradt az elemzés alapegységének, elsődleges szintjének a kérdése is. Vagyis az a kérdés, hogy a kapitalizmus, a tőkés piacgazdaság kritikai elemzése e rendszer „tisztá” formájában való, vagyis minden egyéb, idegen zavaró vagy ellenható tényezőtől és körülménytől többnyire elvonatkoztatott vizsgálata a tőkés nemzetgazdaságra, illetve a kapitalizmus nemzeti képződményeire vonatkozik-e, vagy pedig az a tőkés világgazdaságra, a kapitalizmusra mint világszisztemre vonatkoztatandó.

Amíg a klasszikus és a neoklasszikus iskolánál a nemzetgazdasági elmélet és a nemzetközi gazdaságtan – akár kapcsolódik egymáshoz, akár élesen elkülönült – általában jól megkülönböztethető, addig a marxi elmélet mint egy tényleges dimenzióiban pontosan, illetve következetesen meg nem határozott absztrakt rendszer kritikai elmélete végső soron egyaránt vonatkozatható – az absztrakcióból következő korlátok között – a tőkés nemzetgazdaságra és a világgazdaság, illetve világszisztem egészére. Ha ugyanis egyfelől a tőke mint társadalmi viszony természetes mozgásteré – Marx határozott állítása szerint – a világpiacon, akkor e viszony által meghatározott (tőkés) társadalmi formációnak is világszisztemként kell tételeződnie. Ha viszont, másfelől, a Marx által vizsgált (tőkés) társadalmi formáció nemcsak a társadalom termelési viszonyai által meghatározott „gazdasági alapot”, hanem egy olyan, annak megfelelő „felépítményt” is magában foglal, amelyben mint erőszak-szervezet meghatározó jelentőségű az állam, akkor a kapitalizmus szükségképpen nemzeti rendszerként, illetve államhatárok által korlátozott társadalmi formációként értelmezhető csupán (nem lévén „világállam”).

Egyfelől Marxnak azok a megállapításai, amelyek pl. az „eredeti tőkefelhalmozás” világméretű, illetve világszinten is végbement folyamataira (a korai kereskedelmi tőke nemzetközi tevékenységére, az afrikai rabszolga-kereskedelemre stb.), továbbá a világpiacon mint a tőke „természetes mozgásterére” vonatkoznak, a kapitalizmus mint rendszer törvényszerűségeinek világszinten való érvényesülésére és ennek megfelelő értelmezhetőségére utalnak. Másfelől viszont a tőkés piacgazdaság, illetve társadalom működését illusztráló példái, a (mellesleg gyarmatbirodalommal bíró) brit nemzetgazdaság modellként értékelése és általában a fejlettebb ipari társadalmak mintájának természetes követésére, követhetőségére vonatkozó megállapításai a nemzetgazdasági szemlélet, sőt az egyes nemzetgazdaságok voltaképp unilineáris, egyetlen egyenes vonalú fejlődésének koncepcióját sugalló szemlélet megnyilvánulásai. Minderre saját korának viszonyai még talán kellő magyarázatul és mentségül szolgálnak, a marxizmus (főként az ún. „marxizmus-leninizmus”) későbbi fejlődésének, illetve irányzatának következetlenségeire azonban már nem vagy jóval kevésbé.

A tőkés piacgazdaság marxi elemzésében a klasszikusokétól eltérő marxi pénzfelfogás és a cikluselmélet bizonyos értelemben a vonatkozó keynesi koncepció előzményének is tekinthető. Ellentétben a klasszikus közgazdaságtannal, amely még nem számolt a tőke nemzetközi mobilitásával, a marxi elméletben már megjelent a tőkekivitel problémaköre is, és helyet kapott az ún. működő tőke nemzetközi áramlása okainak, indítékainak és következményeinek vizsgálata is.

Marx az „értéktörvény” érvényesülését éppúgy, mint annak megsértését egyaránt a tőkés termelés társadalmi viszonyaiban, elsősorban a tulajdonviszonyokban meglévő alapvető egyenlőtlenségek hamis kifejeződésének, a társadalom egyenlőtlen viszonyait dolgok egyenlő vagy egyenlőtlen viszonyaiban való elleplezésének tekintette. A piacra lépő áruk és eladók csereviszonyukban mutatkozó egyenlőségének vagy egyenlőtlenségének jelensége mögött elsősorban arra a kérdésre keresett választ, hogy egyáltalán kinek van áruja, kinek lehet és milyen áruja, és hogy milyenek a forgalomba kerülő áruk termelésének társadalmi viszonyai. (Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nemcsak a tőkés nemzetgazdaság csereviszonyainak vonatkozásában indokolt, hanem a nemzetközi kereskedelem tőkés viszonyaira vonatkozóan is.)

Értelemszerűen a nemzetközi csere egyenlőtlenségének éppúgy, mint – még ha feltételeznénk is – formális egyenlőségének problémájához eszerint szervesen hozzátartozik az a kérdés: kinek (az országok mely csoportjának és azokon belül mely osztályoknak, rétegeknek) vannak tulajdonában (másokat kizáró monopóliumában) az áruterelés eszközei és lehetőségei; ebből következően milyen áruk termelésére képesek, illetve kényszerülnek a világkereskedelem egyes résztvevői; és milyen viszonyok között folyik az áruk termelése. Amennyiben a marxi értelmezésben a tulajdon mint másokat kizáró monopólium a tőkés gazdaság egészének alappillére, úgy még a legtökéletesebb szabadversenyos tőkés piac és a nemzetközi tőkés gazdaság sem lehet meg e monopólium nélkül. Az ugyanis magában az áruterelés tőkés feltételeiben rejlik benne – akár úgy, mint általában a termelési eszközöktől megfosztott munkásokkal szemben a tőke, az elidegenített termelési eszközök fölötti monopólium, akár pedig úgy, mint nemzetközileg a nemzeti fejlődéshez szükséges erőforrásoknak vagy az újratermelés bizonyos láncszemeinek, illetve a kutatási és fejlesztési kapacitásoknak más országok vagy valamely ország-csoport által kézben tartott monopóliuma.

A munka-értékelmélet marxi továbbfejlesztése, ti. „dinamizálása” (az „újratermeléshez” szükséges munkamennyiség tételezése) és az egyéni ráfordításokkal szemben az átlagos ráfordítás („társadalmilag szükséges munkamennyiség”) kritériuma révén ugyanakkor annak tautologikussá tételével társult. Társadalmilag szükségesnek ugyanis csak az számít, amit a társadalom annak fogad el, vagyis ami ténylegesen értékesítésre kerül a piacon. Ez pedig a már létező árak és vásárlóerő, vagyis jövedelmek függvénye. Ily módon az árképződést és a jövedelmeket meghatározó elmélet már eleve létező árakat és jövedelmeket tételez fel (hacsak nem biztosított a mindenkori tökéletes egyensúly). A korábbi munka-értékelmélettel szemben így voltaképp elvesz annak az a kétségtelen előnye, hogy nem a már létezőnek feltételezett árakon keresztül, hanem egy másik mértékegységben, munkaidőben fejezhető ki a számításba veendő munkaráfordítás.

A munka-értékelmélet Marx politikai gazdaságtanában egyszersmind a kizsákmányolás koncepciójának az alapja is. A termelésben kifejtett munka és a munkás által eladott munkaerő, vagyis munkaképesség megkülönböztetésével Marx meg tudja oldani az értékföllet (vagyis a profitforrás) keletkezésének és gazdaságon kívüli erőszak nélkül történő, piaci kisajátításának titkát. Ugyanakkor azonban az új értéket teremtő munkát leszűkíti az anyagi termelésben kifejtett fizikai munkára. Ez azt jelenti, hogy társadalmilag új érték képződhet a társadalmilag káros termékek (pl. fegyverek, kábítószer) anyagi termelésében is, másfelől viszont nem minősül produktív, értéktermelő munkának sem a termelés irányítá-

sát végző vállalkozónak, illetve menedzsernek, sem pedig a Marx által legfőbb termelőerőnek tekintett emberi munkaerő, fizikai és szellemi munkaképesség újratermelésében szerepet játszó szülő, tanító, orvos, stb. munkája. Ez igencsak ellentmond annak a marxi fel fogásnak is, amely az újratermelés komplex társadalmi folyamatoként értelmezi a gazdaság működését (beleértve az elosztás és a produktív fogyasztás láncszemeit is).

Az „értéktörvény” mint az áruvilág hamis egyenlőségének elve Marx szerint olyan hosszú távú tendenciaként megvalósuló törvényszerűség, amely éppen megsértéseinek keresztül jut érvényre, az értéktörvény követelményétől való pillanatnyi eltérések egymás hatását kioltó sorozatában. Másfelől, tökéletes érvényre jutásának pillanatában vagy inkább végső eredményében is csupán a társadalmilag szükséges (átlagos) munkamennyiségek cseréjének egyenlőségét jelentheti, amely mögött a ténylegesen kifejtett egyéni munkák egyenlőtlensége húzódik. Vagyis még az árutermelők cserében megnyilvánuló egyenlősége is tényleges egyenlőtlenségüket rejtje magában, sőt egyenlőtlenségük fokozódása, differenciálódásuk épp a cserében mutatkozó egyenlőségükből, magából az értéktörvény érvényesüléséből (és nem csupán annak megsértéséből) következik.

A termelékenység eltérő színvonala mellett az „egyetemleges emberi munka” társadalmilag (vagyis világméretben értelmezett és átlagolt) szükséges mennyisége szerint végbemenő árucsere eleve különböző egyéni (nemzeti) munkamennyiségek cseréjét foglalja magában (mint ahogy a nemzetgazdaságon belül is csupán az átlagos termelékenyséű egyéni munka minősül társadalmi). A „társadalmilag” átlagosnál, ez esetben a világgazdasági átlagnál alacsonyabb termelékenyséű munka nem realizálódhat teljes egészében társadalmilag szükséges munkaként, vagyis egy egysége kevesebbet ér az utóbbi egy egységénél, míg az átlagosnál magasabb termelékenyséű munka éppen fordítva: egynél több egységnyi „társadalmi” munkának felel meg és így realizálása esetén „extraprofit” forrása.

A gyakorlati gazdaságpolitika számára levonható következtetés, illetve tanulság – voltaképp mindkét értelmezés esetében – egyértelmű. Nem elegendő csupán az export-szektorok termelékenységi színvonalának – a világgazdasági versenyképesség javítását célzó – növelésére törekedni, és különösen nem célszerű ezt tartósan más ágazatok, illetve szektorok rovására tenni, mivel a nemzeti munkák társadalmi, vagyis a nemzetgazdaság egészére vonatkoztatott termelékenységének színvonala a csereviszonyok alakulásának egyik meghatározó tényezője. E színvonal emelése, vagyis a gazdaság korszerű technikával való általános ellátottsága, a munkaerő képzettsége és a társadalmi munkakultúra terén is a fejlettebb országokhoz való felzárkózás feltételezi a gazdaság egészét szolgáló saját tudományos és technológiai fejlesztés, képzés és kutatás nélkülözhetetlen erőfeszítéseinek kívül a másutt elért eredmények átvételét. Ezért csakis a gazdaság (és társadalom) nyitottságát, a nemzetközi tőke, technológia és információáramlás szabadságát biztosító, a nemzetközi tudományos és oktatási együttműködést elősegítő gazdaságpolitika a célravezető.

A nemzetközi csere rejtett egyenlőtlenségének a tőkék egyenlőségét (az „azonos tőkére azonos profit” elvét, vagyis a profitráták nemzetközi kiegyenlítését) magában hordozó változata a világgazdasági áraknak a – marxi elmélet értelmében vett – „nemzetközi termelési árakhoz” való igazodásában jelenhet meg a nemzetközi tőkeáramlás körülményei között. Érvényesülésének feltételezése a gyakorlati gazdaságpolitika szempontjából ugyancsak bizonyos tanulsággal szolgál (még ha a világgazdasági árképződésnek a szóban forgó tendenciája, főként pedig az abból fakadó „nemzeti” veszteségek vagy nyereségek aligha bizonyíthatóak, illetve mérhetőek is). Nevezetesen azzal a tanulsággal, hogy a kevésbé fejlett országok szempontjából vagy korlátozni célszerű a nemzetközi tőkeáramlást, amiből persze számukra sokkal több hátrány következne, mint előny, vagy pedig és reálisan nézve kívánatos elkerülni az alacsonyabb technikai, illetve „szerves összetételű” tőkével működő (munka-intenzív, pontosabban munka-extendív) ágazatokra való tartós szakosodást.

Amennyiben persze a marxi értéktörvény „normális” érvényesülésének nemzetközileg is – miként nemzetgazdaságon belül – egyik feltétele a munkaerő szabad áramlása, annyiban e termelési tényező nemzetközi mobilitásának korlátjai, vagyis egy világmértékben kialakuló integrált munkaerő piac hiánya ugyancsak oka lehet a nemzetközi csere tartós, illetve rendszeres egyenlőtlenségének. Szabad munkaerő-áramlás hiányában ugyanis a különféle ágazatok között, sőt, az azonos ágazaton belül is meglévő bérkülönbségek eltűnése, illetve csökkenése sem mehet végbe akadálytalanul vagy egyáltalán, és ezért a marxi értelemben vett „értéktöbbletráták” nemzetközi kiegyenlítődére sem kerülhet sor.

A marxi elmélet szerint az „értéktörvény” érvényesülése tehát az árutermelők fokozódó differenciálódásához, a kapitalizmus adott viszonyai között a tőkék koncentrációjához és centralizációjához vezet. Ennek végső soron monopóliumok képződése, a szabad versenynek monopolista versennyel való felváltása és monopolárok megjelenése a következménye. Így a monopóliumok képződése a marxi felfogás szerint – ellentétben a klasszikus és neoklasszikus felfogással – nem a szabadpiac működési törvényeinek megsértéséből, hanem érvényesüléséből következik.

A marxi politikai gazdaságtan – mint ismeretes és az eddigiekből is kitűnt – főként a gazdaság mint makrorendszer adott (tőkés) rendjében gyökerező és újratermelődő egyenlőtlenségek és társadalmi, illetve nemzetközi egyenlőtlenségek feltárására vállalkozott. Inkább a gazdasági folyamatok társadalmi hátterének és következményeinek, az adott ország strukturálisan egyenlőtlen társadalmi viszonyaival, illetve a nemzetek, országok közötti aszimmetrikus függő viszonyokkal való összefüggéseinek a megvilágítására alkalmazható, és ehhez nyújthat – megfelelő körülményekkel és kritikailag felhasználható – szempontokat, eszközöket és módszereket. Ezzel szemben a piacgazdaság mindennapi gyakorlata, az üzletpolitika és a gazdasági cselekvés konkrét problémáinak megoldása, valamint a kormányzati gazdaságpolitika számára már aligha adhat közvetlenül alkalmazható ismereteket és eszközöket. A „társadalomépítés”, egy igazságosabb és egyenlőbb társadalom, illetve világrend megteremtését szolgáló gyakorlat „receptje” vonatkozásában pedig egyenesen félrevezetőnek bizonyult.

Ez nemcsak (bár nagymértékben) az eredeti marxi elmélet későbbi, épp a gyakorlattal összefüggő eltorzulásának, Lenin és mások által végzett „korrekcióinak” és „továbbfejlesztésének”, főként pedig a sztálini, illetve sztálinista manipulációknak, dogmatikus apológiáknak a következménye. Szerepe volt benne egyrészt annak az ellentmondásnak is, amely Marx mint teoretikus és Marx mint politikus „kettős lényéből” fakadt. Ebből következett ugyanis, hogy egy természeténél fogva absztrakción alapuló elmélet a politikai cselekvés közvetlen irányítására alkalmazandó eszközként is megfogalmazódott (pl. a Kommunista Kiáltványban). Másrészt nyilvánvalóan összefüggött a magában a marxi elméletben – legalábbis annak végkövetkeztetéseiben – eredetileg is fellelhető bizonyos egyoldalúsággal.

Végső soron azt lehetne mondani, hogy Marx ahhoz az orvoshoz hasonlítható, aki bár kiválóan diagnosztizálja a kórt, és a kórokozó működésének és végső soron halálhoz vezető hatásának pontos leírását adja, de mégis rosszul ítéli meg a betegség kimenetelét, minthogy megfeledez az élő szervezet ellenállásáról, ez utóbbiban kitermelődő „ellensúlyozó erőkről”. Márpedig épp az ilyen társadalmi „ellensúlyozó erők” azok, amelyek megváltoztatták a XIX. századi kapitalizmus arculatát (legalábbis a fejlett országokban).

A konjunktúraciklusnak és a visszatérő válságoknak, főként pedig azok társadalmi következményeinek és veszélyeinek problémája a XX. század első felében – mint ismeretes – különösen (bár nem kizárólag) J. M. Keynes elméletében kapott hangsúlyt.

A kapitalista piacgazdaság rendszerének reformálhatóságát, a gazdasági folyamatok szabályozhatóságát hirdető Keynes a likvid vagyontárgyként *spekulációs célból*

el nem költött, vagyis piaci hatékony keresletként meg nem jelenő és beruházásra sem kerülő pénznek a forgalmon kívül tartásából adódó zavart, a *túlzott mértékű megtakarítási hajlamot* és az abból fakadó „keresletkorlát” jelenségét állította előtérbe a válsághoz vezető ciklikus folyamat elemzésében.

Bár (vagy talán éppen azért, mert) egyértelműen a tőkés piacgazdaság híve volt, Keynes a piaci spontaneitás társadalmilag kedvezőtlen hatását kívánta csak korlátozni, a politikai kockázatokkal járó nagyarányú munkanélküliség kialakulását megakadályozni. Megoldásként, reformként – mint ismeretes – olyan piackonform, vagyis piaci eszközökkel, nyílt piaci műveletekkel, költségvetési és monetáris politikával végrehajtott állami szerepvállalást ajánlott, amelynek elsőrendű célja a munkanélküliség csökkentése. Ezt a célt volt hivatva szolgálni a „keresletkorlát” áttörése – a nagyobb megtakarítási hajlammal bíró gazdagok progresszív megadóztatása (vagyis a jövedelemelosztás módosítása) és a költségvetésből finanszírozott állami megrendelések, közületi és jóléti beruházások, közmunka-programok stb., valamint a beruházásra ösztönző emissziós és kamatpolitika révén.⁶

A nemzetközi gazdaságtannak és fejlődés-gazdaságtannak a második világháború után színre lépő *posztkeynesiánus reformista irányzata* (és a hozzá sok tekintetben hasonló nézeteket valló neomarxizmus és „újbaloldali” iskola) az egyenlőtlenségek és egyensúlytalanságok problémáját már nem a nemzetgazdaságok, hanem a *világ-gazdaság szintjén* vizsgálta. Eltérően az egyensúlytalanság reverzibilis jellegét és az egyensúlynak egy idő után automatikusan is bekövetkező ciklikus helyreállítását feltételező korábbi nézetekkel, ez az irányzat a kedvezőtlen folyamatok *irreverzibilis jellegét* hangsúlyozza. Vagyis azt, hogy ellentétes irányú, kompenzáló, illetve ellensúlyozó beavatkozás nélkül a piacgazdaság rendszere, mind annak nemzeti, mind pedig nemzetközi, globális rendszere, egyre távolabb kerül az egyensúly állapotától. Neves képviselői (*Myrdal, Prebisch, Singer, Balogh*, stb.) azt is feltételezik, hogy a rendszer spontán működéséből fakadó egyenlőtlenségek is – intézményi beavatkozások hiányában – egyre növekednek.

A nemzetgazdasági és a nemzetközi gazdasági egyensúly problémája a *neoliberais monetarista iskola* számára – mint ismeretes – alapvetően a pénzkínálat és a pénz iránti kereslet egymáshoz igazodásának kérdéseként, vagyis lényegét tekintve monetáris problémaként vetődik fel. Így a pénzpiaci válság a monetáris egyensúly meg bomlásának a terméke.

A piac spontán mechanizmusai és a gazdasági cselekvők racionális megfontolásaiban, illetve várakozásaiban és döntéseiben bízó monetaristák voltaképpen csak a pénzkínálat és pénzkereslet egyensúlyát veszélyeztető gazdaságpolitikai beavatkozásoktól, főként a keynesiánus költségvetési politikáktól óvják a nemzetgazdaságokat

⁶ Noha Keynes szerint a beruházások multiplikátor hatása nyomán emelkedő jövedelemszint a megtakarítási hajlam növekedése révén végül is helyreállíthatja a beruházások és megtakarítások közötti egyensúlyt, vagyis végső soron a tőkepiaci egyensúlyt, ez azonban csak egy időben elhúzódó folyamatnak a végső és meglehetősen bizonytalan eredménye lehet. (Különösen a munkaerőpiac egyensúlyának helyreállítását nehezíti a bérek lefelé rugalmatlan viselkedése.) Minthogy azonban időközben, a konjunktúra-ciklus lefelé hajló szakaszában a nagyarányú munkanélküliség súlyos társadalmi feszültségekkel és veszélyes politikai kockázatokkal jár, ezért a rendszer szélsőséges politikai erők által történő megdöntésének elkerülése végett van szükség reformokra, kormányzati szabályozásokra.

és a nemzetközi gazdaságot is. Ezek hiányában ugyanis a gazdaság reálszférájában jelentkező átmeneti zavarokat a piaci automatizmusok rövid időn belül megszüntetik.

A pénz azonban – felfogásuk szerint – nem passzív szereplője a gazdasági folyamatoknak. Saját hatása van és nem az árucserre közvetítője csupán, hanem (voltaképp a keynesi értelmezésnek megfelelően) egyfajta értéktárgy, illetve vagyontárgy is és mint ilyen önálló, az árucserétől független törekvések célpontja is. Mennyiségének, vagyis kínálatának változása befolyásolja a reálfolyamatokat. Az árszínvonal, a nominális jövedelmek, illetve a nemzeti jövedelem nominális szintje a pénzmennyiség változásától függően alakul. Ezért a monetáris politikának – szerintük – hatékonyabb szerepe lehet, mint a költségvetési, illetve fiskális politikának, amely a keynesi keresletteremtés és beruházás-ösztönzés érdekében voltaképp jövedelmet von el a gazdaságtól (adók révén), illetve *deficitfinanszírozás* esetében inflációs hatású.

A monetáris politika elsősorban a pénzkínálat szabályozásában áll, míg a kamatrátára hosszabb távon csekély hatással bír. A kamatrátá nagyságát ugyanis a reáltényezők határozzák meg. [Bővebben lásd: Máttyás 1973: 565–586.] Minthogy a pénz iránti kereslet általában igazodik a pénzkínálathoz, a pénzmennyiség egy viszonylag állandó ütemű és nem túlzott mértékű növelésével – az infláció veszélye nélkül – serkenteni lehet a gazdaság növekedési folyamatát. A nagyobb pénzmennyiség ugyanis a pénz mint vagyontárgy helyett inkább más vagyontárgyak, pl. értékpapírok felé tereli a vagyonmegőrző törekvéseket, ezek átmeneti árfolyam-emelkedése viszont a vagyonnövekedés képzetét kelti. Ez, valamint a nominális jövedelmeknek az árszínvonal emelkedését valamelyest megelőző növekedése a fogyasztókat nagyobb költsékezésre készíti, ami a termékek piacán keresletnövekedést vált ki és a termelőket a termékáraknak átmenetileg a nominálbéreknél gyorsabb emelkedése folytán a termelés bővítésére, új beruházásokra ösztönzi. Ily módon viszont – némi idő után – az össztermelés, vagyis a javak kínálata is megnő, ami a pénz iránti kereslet növekedését, a pénzkínálat változásához való felzárkózását eredményezi. Vagyis *a gazdaság növekedésével együtt* a monetáris egyensúly is helyreáll. Mindez tehát időben, egy-egy ciklus keretében megy végbe, amelyben – eltérően a keynesi ciklus beruházási (és export-) multiplikátorától – *a pénzmultiplikátornak*, illetve pénzkínálati multiplikátornak (money supply multiplier) van szerepe.

Ha tehát a pénzmennyiség növelése mérsékelt, előre kiszámítható és állandó ütemben történik, úgy e (ciklikus) felzárkózási folyamat nem vezet tartósan fölös pénzkészletek képződéséhez, illetve elszabadult inflációhoz. Következésképpen a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban résztvevő partnerországok nemzetgazdaságán belül voltaképpen létrejöhet (még ha ciklikus mozgás révén is és a munkanélküliség bizonyos „természetes rátája” mellett) a klasszikus-neoklasszikus koncepciónak megfelelő egyensúly, és így megfelelő monetáris politika esetén erről az oldalról a nemzetközi gazdaság egyensúlyát sem fenyegeti veszély.

Más a helyzet azonban akkor – a monetaristák felfogása szerint –, ha a pénzmennyiség, vagyis a pénzkínálat nagyobb arányú váratlan növelésére kerül sor valamely országban. Ez esetben ugyanis – a leírt felzárkózási folyamat helyett – a hirtelen támadt és a lassú gazdasági növekedés keltette pénzkereslet által fel nem szívható fölös pénzmennyiség (hacsak egy tökéletesen rugalmas, „szabadon lebegő” árfo-lyam-rendszer nem biztosítja a nemzeti valuta automatikus leértékelődése és a belső

árszínvonal emelkedése folytán a pénz iránti keresletnek is a növekedését és a fölös pénzmennyiség felszívódását) kiáramlik az országból. Ezáltal rontja az ország nemzetközi fizetési mérlegét, előidézi, illetve növeli annak deficitjét, a partnerországok felé pedig (amerre ti. a pénzkiáramlás történik) inflációs hatást továbbít. Ez különösen a kevésbé fejlett, illetve a csak lassú (a világtáznál lassúbb) gazdasági növekedésre képes nemzetgazdaságok esetében jellemző, ahol a pénzmennyiségnek (a világtáznál gyorsabb, illetve a gazdasági növekedés keltette pénzkeresletnél nagyobb) növekedése rendszeres pénzkiáramlást, fizetésimérleg-deficitet idéz elő, míg a gyorsabban növekvő gazdaságokban a pénz iránti keresletnek a belső pénzkínálatot meghaladó növekedése a külföldről történő pénzbeáramlás révén rendszeres többletet eredményezhet a fizetési mérlegekben.

A gazdasági növekedésben elmaradó és fizetésimérleg-deficittel küszködő, eladósodott országokban ezért – mind saját monetáris egyensúlyuk helyreállítása, fizetési mérlegük „kiigazítása” céljából, mind pedig a más országokban is, illetve a világgazdaságban általuk okozható infláció elkerülése érdekében – parancsoló szükség van az emisszió szigorú korlátok között tartására és a többnyire fölös mennyiségű pénz kibocsátásával, illetve hitelpénzteremtéssel finanszírozott költségvetési deficitnek a csökkentésére.

A nemzetgazdaságok belső monetáris egyensúlyának (a gazdasági növekedés rátájához nem kellően igazodó monetáris politika miatt bekövetkező) felborulása tehát a monetaristák szerint általában a külgazdasági egyensúly megbomlását váltja ki, illetve a belső monetáris egyensúly a fizetési mérleg deficitje (vagy szufficitje) révén áll helyre. Ezért felfogásuk szerint – ebből a szempontból a keynesiánusokéhoz hasonlóan – a valutaleértékelés (neoklasszikus) receptjének alkalmazása voltaképp felesleges vagy csak csekély eredménnyel bíztató. Az legfeljebb az árszínvonalra gyakorolt hatása révén és a fölös pénzmennyiség ily módon belsőleg is lehetséges felszívódása folytán gyorsíthatja meg a belső egyensúlynak a végső soron a nemzetközi pénzáramlás által biztosított automatikus helyreállítását, de azt is csak akkor, ha a monetáris hatóságok újabb pénzkibocsátással, illetve hitelpénzteremtéssel nem ellensúlyozzák („sterilizálják”) az árszínvonal-emelkedésnek a pénz iránti keresletre gyakorolt hatását. Ez utóbbi esetben ugyanis a túlzott pénzkínálat további pénzkiáramlásokra vezet, ahelyett hogy a pénzkínálatot kiegyenlítő, illetve meghaladó pénzkereslet azokat megszüntetné, illetve pénzbeáramlásokkal váltaná fel.

Sőt, a monetarista iskola szerint a *kamatráta* emelése sem vezet eszerint eredményre, legalábbis a nemzetközi pénz-, illetve tőkeáramlásoknak a külgazdasági egyensúly helyreállítását, a fizetési mérleg „kiigazítását” célzó közvetett szabályozása, befolyásolása tekintetében. Ellentétben a hagyományos (neoklasszikus) feltételezéssel ugyanis annak hatása nem elsősorban (vagy egyáltalán nem) a külföldi kölcsöntőkék, illetve portfólió-beruházások beáramlásában nyilvánul meg, hanem mindezekelőtt a nemzetgazdaságon belül a pénz likvid formában, készpénzként tartalékolása, vagyis a forgalomból, illetve az aktív felhasználásból való kivonása relatív, „alternatív” költségének (opportunity cost) emelkedésében, ami a pénzkínálat további növekedése révén inkább a pénz külföldre áramlását váltja ki. A kamatráta csökkentése is (amely egyébként a neoklasszikus felfogás szerint eleve pénz, illetve tőkék kiáramlását okozná) csak akkor hozhat átmeneti eredményt a passzív pénzmennyiség arányának növelése és így a pénzkínálatot meghaladó belső pénzkeresletnek

külföldről történő pénzbeáramlással való kielégítése révén, ha a monetáris hatóságok nem növelik a pénztartás mikéntjében előidézett változással arányosan a pénzkibocsátást.

Ami pedig egy reális, egyensúlyi *valutaárfolyam* kialakulását illeti, a neoliberais monetarista elmélet a kamatparitás koncepciója helyett inkább a „szabodon lebegő”, vagyis a kizárólag a valuták kínálatának és keresletének alakulása által meghatározott árfolyamrendszer mellett érvel, vagyis a „tisztán monetáris” megközelítésű koncepciót vallja. Egyébként pedig még a *kamatparitás koncepciójából* sem az az egyoldalú következtetés adódik, hogy a nemzeti valuta árfolyamának javítása feltétlenül kamatlábemelést tesz szükségessé. Hiszen sokkal hatásosabb a gazdasági tevékenységek (pl. kiszámíthatóbb gazdaságpolitikával és javuló piaci lehetőségekkel való) serkentése által javítani a jövőbeli profitrátára vonatkozó várakozásokat és a határidős árfolyamokat.

Ráadásul, a megemelt kamatrátát legfeljebb a spekulációs „forró pénzek” kiáramlását tudja (ha egyáltalán) átmenetileg mérsékelni, de – miközben súlyosan érinti a beruházásaikhoz, sőt működésükhöz hitelre szoruló (és adósságszolgálattal terhelt) hazai kis- és középvállalatokat – aligha vonzó a többnyire helyi tőkeforrásokat is igénybe vevő „multik” közvetlen beruházásai számára. (Az csak a nemzetközi gazdaságtan standard tankönyveiben szereplő, valóságtól elrugaszkodó neoklasszikus tételekből, illetve „mainstream”-koncepcióból következne, hogy a nemzetközi tőkeáramlás „természetes iránya” a tőke magasabb árát, vagyis magasabb kamatrátát biztosító, tőkében relatíve szegényebb országok felé mutatna.)

Mindenesetre meglepő, ha egyes gazdaságpolitikusok és pénzügyi szakemberek még az elméleti monetarizmushoz képest is annyira leegyszerűsítő módon nyúlnak monetáris kérdésekhez, mint ahogy azt gyakran tapasztalhatjuk.

Még inkább meglepő, ha a *neoliberais nézeteket* vallók a gazdasági liberalizmus elmélete leghíresebb teoretikusainak a nézeteit is alig ismerik. Legalábbis erre vall az antiszociális gazdaságpolitikai intézkedések melletti érvelésük és törekvésük az állam szerepvállalásának visszaszorítására még az olyan közszférákból is, mint amilyen a közegészségügy, a közoktatás és a kultúra.

Márpedig a liberalizmus, illetve konkrétan a *gazdasági liberalizmus eszméinek eredeti megalkotói* korántsem vallották azt, amit mai és főként hazai ultraliberális követőik. A klasszikus liberális közgazdaságtan nagyjaitól, Adam Smith-től és David Ricardótól, vagy akár Thomas Malthustól, stb. John Stuart Millen és másokon át a liberális neoklasszikus irányzat legnagyobbjáig, *Alfred Marshallig* valamennyien erős *szociális érzékről* tettek tanúságot, a bérből és fizetésből élő dolgozók tömegének a jóléte, felemelkedése mellett érveltek. Az egyéni érdek követését pedig csak abban az esetben tartották kedvezőnek és kívánatosnak, ha az nem sérti a közösség érdekeit. Egyáltalán nem kívántak mindent a piac törvényeinek alárendelni. A piac normális működése mellett az államnak is meghatározták a nélkülözhetetlen teendőit, beleértve nemcsak a nemzet biztonságával és a magánvállalkozások számára kedvező jogi, intézményi és infrastrukturális körülmények megteremtésével kapcsolatos funkcióit, hanem az oktatás, művelődés, közegészségügy és tudomány terén elvégzendő feladatait is.

De még a mai neoliberais irányzat nemzetközi irodalma is hangsúlyozza, hogy a piac normális működésének feltétele mindkét oldalnak, vagyis mind a vevőnek,

mind az eladónak azonos informáltsága. Márpedig mennyiben lehet azonos a betegnek és orvosának a tájékozottsága a betegség okáról és kezeléséről, vagy a diáknak és tanárának a tájékozottsága az elsajátítandó ismeretanyagáról, vagy a művelődésre, kultúrára szoruló közönségnek és az azt nyújtani képes művészeknek az igazi kultúráról, vagy a tudományos eredmények potenciális felhasználóinak és a tudományos kutatóknak arról, hogy mit és hogyan érdemes kutatni?!

Sőt, még a sokat emlegetett neoliberais monetarizmus „atyja”, *Milton Friedman* sem vallotta pontosan azt, amit neki tulajdonítanak és úgy, és ahogyan azt neki tulajdonítják. Az adózást illetően például nemcsak az adócsökkentések mellett érvelt, hanem felvetette egyfajta „negatív adónak” a gondolatát is, vagyis azt, hogy a gazdagabbak adójából juttassanak kvázi adójövedelmet a szegényeknek, ami az adózás jövedelem-újraelosztó szerepét jelenti. Másrészt, miközben igen határozottan érvelt a túlzott költségvetési kiadások, különösen pedig a megnövelt pénzkínálattal történő deficitfinanszírozás felelőtlen gyakorlata ellen, koncepciója szerint a pénzügyi egyensúly nemcsak a költségvetési kiadások drasztikus lefaragásával érhető el (főként pedig nem a gazdaság fejlesztését szolgáló humán tőkére, egészségügyre, oktatásra és tudományra fordított kiadások csökkentésével), hanem a pénz iránti keresletnek a gazdaság növekedéséből, a termelés és szolgáltatások bővüléséből fakadó felzárkózása révén is.

A VÁLSÁG MÉLYEBB, SZÉLESEBB ÉRTELEMBEN VETT HÁTTERE

A válságviták menetében és nemcsak a közvélemény, hanem a szakma szemében is – a parciális válságjelenségekre és hatásokra koncentráció nyomán – többnyire elsikkad, elhomályosul az a tény, hogy a világgazdaság globális válsága miként függ össze a nemzetközi fejlődésszakadékkal⁷, az egyenlőtlen partnerek közötti, nem szimmetrikus (a nemzetközi áruforgalom és tőkeáramlások, munkamegosztási és adós-hitelezői viszonyok stb. révén kialakult) interdependenciák elmélyülésével, vagyis a világgazdaság strukturális egyenlőtlenségével és egyensúlytalanságával. Még inkább figyelmen kívül marad az, hogy ma valójában nemcsak a világgazdaság, hanem az *egész emberi társadalom* és annak mai (nagy mértékben eltorzult) *kultúrája, életvitel, szemléletmódja, magatartása és erkölce van válságban*. Következésképpen figyelmen kívül marad az is, hogy a megismétlődő ilyen-olyan parciális válságoknak és azok globalizálódásának ma már mindinkább ez a széles és átfogó értelemben vett globális válság adja a talaját, általános hátterét.

Ezt a válságot a tőke (önmagában véve természetes) logikája és igényei szerint működő piacgazdaságnak és a piac saját kompetenciáján, természetes funkcióin túlmenő kiterjedésének a társadalmi hatásai idézik elő. *A piac működésének, törvényeinek, követelményeinek és hatásainak ez a túlterjeszkedése* nemcsak azt jelenti,

⁷ László Ervin (2008: 59-60) írja: "A globális szintű gazdasági növekedés tovább folytatódik, azonban egyre kevesebb ember látja hasznát. Százmilliók élnek nagyon jó anyagi körülmények között, viszont ezermilliók tengődnek nyomornegyedekben és városi gettóknak. ...A javak jelenlegi elosztása a szegények és a legszegényebbek túlélését fenyegeti. És ez a fenyegetés nem a földi fizikai és biológiai készletek szűkösségének, hanem az őket elosztó gazdasági rendszer tökéletlen működésének a számlájára írható."

hogy a gazdasági tevékenységnek nem a valós emberi szükségletek kielégítése, hanem a profitszerzés a célja, hanem azt is, hogy *minden* (a kultúra, a sport, a tudomány, sőt az erkölcs és maga az emberi test is) a piac törvényeinek rendelődik alá.

A munkaerő áruvá válása a tőkés piacgazdaság természetes jelensége és kritériuma. A kommodifikáció, vagyis az áruvá tétel azonban ma már olyan messzire terjed, hogy nemcsak sok, testét (a megélhetésért vagy a meggazdagodásért) áruba bocsátó szerencsétlen sorsú nő prostituálódik, hanem bizonyos értelemben prostituáltakká válnak egyre többen a tisztességes és társadalmilag nagyra becsült foglalkozásúak körében is. Miként a reklámokat terjesztő és alantas ízléseket kiszolgáló színész, az olcsó szórakoztatásra szakosodó, egyébként tehetséges zeneművész, a más klubok és országok felé kiajánlott sportoló, sőt, a minél több tandíjfizető diák, illetve egyetemi hallgató megszerzése és megtartása érdekében a tanulmányi követelményeket csökkentő oktató, a gyógyszergyárak és kereskedelmi cégek juttatásait leső patikus, a saját tudományos kutatását jól fizetett szakértői szerepért vagy igazgatósági, felügyelő bizottsági stb. tagságért feláldozó tudós is. Megengedhetetlen túlzás lenne persze általánosítani, hiszen a többség talán még ellenáll a kísértésnek. De már önmagában véve is riasztó tünet, ha *a pénzért megvásárolható magatartás* – még ha akár csak szórványosan is – olyan foglalkozásoknál jelenik meg, amelyeknél a szakmai önérzet és erkölcsi tartás volt hagyományosan a jellemző.

Ma már mindennek megvan a piaca, és így az ára is, miközben eltűnik a valódi érték. Kialakul az emberi testrészek piaca is, és a transzplantációs technika fejlődésével azok kereskedelme. Egyre több embernek a nyereszkesedés, a bármilyen áron és módon, mások és a közösség kárára megszerezhető vagyon és annak növelése válik legfőbb életcéljává.

A jelenlegi globális válság leküzdésére és újabb globális válságok elkerülésére tartósan ígérkező megoldást nemzetgazdasági keretek között, sőt egy ország egész társadalmának (nem csak gazdaságának) viszonyai között *eleve nem lehet találni*, tekintettel a globális interdependenciák és kölcsönhatások valóságára.

E megállapításhoz hasonlóan közhelynek számít, hogy minél kisebb és minél nyitottabb valamely ország gazdasága és társadalma, annál jobban megszenvedti a globális válság hatásait, annál sebezhetőbb ugyanis, és annál kevésbé van autonóm mozgástere saját politikájának. Ez különösen igaz a gazdaságban és a ciklikus gazdasági világválságok vagy akár azok parciális változatai (monetáris válság, fizetési válság, túltermelési válság stb.) esetében. De az is igaz, hogy egy ciklikus gazdasági válság elmúltával és konjunkturális világgazdasági körülmények között – rugalmasabb alkalmazkodóképességük folytán – éppen az ilyen kis és nyitott gazdaságok számára nyílnak kedvezőbb lehetőségek.

A gazdasági válságok és hatásaik általában változásokat hoznak a technikában, a dinamikus növekedési góccok eloszlásában, a „húzó” ágazatok, illetve tevékenységek jellegében és elhelyezkedésében, a világpiaci kereslet szerkezetében, a világgazdasági erőviszonyokban, sőt olykor a világgazdaság gravitációs centrumának földrajzi elhelyezkedésében is.

Egy olyan kis és nyitott gazdaságban, mint a magyar, többnyire *csak a válság következményeinek enyhítésére* van mód, hiszen magának a globális válságnak a felszámolása nem rajtunk múlik – éppúgy, mint ahogy újabb globális gazdasági válságok kitörése vagy elkerülése sem. Ezért indokolatlan, sőt értelmetlen egy kívülről jött,

nemzetközi eredetű válság esetében azt várni el a kormányzattól (bármelyik párthoz tartozzék is az), hogy egymaga képes legyen úrrá lenni a válságon. Más kérdés persze, hogy a kormányzat mennyire hoz megfelelő intézkedéseket a következmények enyhítésére. De nem csak arra!

A „fájdalomcsillapító” tüneti kezelésem túl sokat lehet és kell is tenni a globális válság remélt megszűnte után várható konjunkturális fellendüléssel nyíló *új lehetőségekre való felkészülésben*, illetve a felkészítésben.

Mindezekem felül lehet és kell is tenni a széles értelemben vett, vagyis nemcsak a gazdaságban, hanem a társadalom más szféráiban is megmutatkozó, illetve gyökerező válság országokon belüli megnyilvánulásainak a csökkentésére is, amivel még akár példát is lehet mutatni más országok számára.

Az *erkölcsi megújulás*, egy új kultúra, a „planetáris erkölcs” kifejlődése érdekében sokat, nagyon is sokat lehet és kell is tenni. Mégpedig nemcsak a kormányzatoknak, hanem a politika, a gazdaság, a tudomány, a kultúra és a média minden szereplőjének, főként az oktatóknak, nevelőknek, szülőknek, sőt, mindenkinek, valamennyiünknek. Mindenekelőtt azért, hogy ne a piac, ne az üzleti szempont, ne az öldöklő verseny és a pénz utáni hajsza határozza meg az emberi viszonyokat, és az országok, nemzetek, államok viszonyát se a hatalmi törekvés, a legyőzés vagy reváns szándéka, sőt ne is a „versenyképesség” szempontja.

IRODALOM

- Baumol, W. J.–Litan, R. E.–Schramm, C. J (2007): *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*. Yale University Press, New Haven – London
- Hayek, A. F. (1992): *Végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Kapás Judit (2009): „Milyen a jó kapitalizmus? Avagy nem mind' arany, ami fénylik?”. *Közgazdasági Szemle* 56(3).
- László Ervin (2008): *Világ váltás. A változás harmonikus útja*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Mátyás Antal (1973): *A modern polgári közgazdaságtan*. KJK, Budapest
- Muraközy László (2009): „Állam és piac Magyarországon”, *Közgazdasági Szemle* 56(3).
- North, D. C.–Wallis, J. J.–Weingast, B. R. (2006): „A conceptual Framework for Understanding Recorded Human History”, *NBER Working Paper* No. 12795.
- Szelényi Iván (2009): „Borongós”, *168 óra*. Közéleti hetilap. 2009. jan. 8.
- Szentes Tamás (1995a): *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Aula Kiadó, Budapest.
- Szentes Tamás (1995b): „Structural adjustment in the contemporary world economy: The case of Hungary”, Jena – Weimar Conference, April 27–29, 1995
- Szentes Tamás (2002): *World Economics 1. Comparative Theories and Methods of International and Development Economics*. Akadémiai Kiadó, Budapest